

*Назарець В. М.,**доктор філологічних наук, доцент,**завідувач кафедри української мови і літератури та методик їх навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка*

ТЕМАТИЧНІ ПРІОРИТЕТИ УКРАЇНСЬКОЇ УРБАНІСТИЧНОЇ ЛІРИКИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТЬ

Анотація. Метою статті є аналіз та систематизація тематичних пріоритетів української урбаністичної лірики кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають історико-літературний, історико-культурний, компаративний, типологічний, а також загально-наукові методи (синтез, узагальнення, систематизація тощо).

Об'єктом дослідження є ліричні твори українських поетів, в семантиці яких найбільш послідовно і яскраво засвідчено тематичний зв'язок із урбаністичною художньою проблематикою, зокрема П. Грабовського, В. Самійленка, М. Старицького, Лесі Українки, П. Карманського, Олександра Олеся, М. Вороного, Г. Чупринки, С. Черкасенка, М. Семенка та ін.

Предметом дослідження є тематичні пріоритети художньої еволюції дискурсу міста в українській поезії кінця ХІХ – початку ХХ століть, виявлені у творах її представників та засвідчені у площині ідейно-тематичної проблематики, жанрово-стильових принципах художньої організації міського поетичного дискурсу, специфічних прийомів його поезики.

Наукова новизна отриманих результатів полягає у тому, що у дослідженні охарактеризовано сукупність основних семантичних моделей зображення дискурсу міста в українській урбаністичній ліриці кінця ХІХ – початку ХХ століть.

Унаслідок проведеного дослідження було встановлено, що:

1) в період кінця ХІХ – початку ХХ ст. тема міста остаточно стверджується в українській ліриці як окремий і повноправний тематичний феномен сучасної поезії.

2) На відміну від реалістичної лірики, в якій урбаністична тематика пов'язана із традиційними мотивами протесту проти соціального та національного гноблення пригнобленої Російською імперією України, в межах модерністської урбаністичної парадигми тема міста розглядається в контексті більш складних і різноспрямованих тематичних опозицій (місто – село, місто – природа, місто – цивілізація, місто – суспільство, місто – нація, місто – людина та ін.).

3) У творчості поетів-модерністів урбаністична проблематика суттєво розширюється. Поряд із традиційною для реалістів соціальною та національно-патріотичною проблематикою в міській ліриці модерністів кінця ХІХ – початку ХХ ст. спостерігаємо й численні звернення до культурологічної, екзистенційної, метафізичної проблематики. Серед предметних реалій міської поезії кінця ХІХ – початку ХХ ст. домінують образи вулиць і вулицьного натовпу, міських будівель, засобів транспорту, зокрема потягу, трамвая, літака, а також змальовуються такі міські реалії, як ліхтар, магазин, кав'ярня, сад, зоопарк, міський парк розваг, цирк, кінотеатр, вар'єте, аптека та ін. Крім

власне об'єктів міської забудови та транспортної інфраструктури поети-модерністи активно вводять у свої твори й окремі предметні атрибути міста, такі як асфальт, метал, каміння, скло, дим, електрика та ін.

Ключові слова: міська лірика, урбаністична тематика, міський топос, образ міста.

Постановка проблеми. До важливих тематичних пріоритетів сучасного українського літературознавства відносяться питання вивчення поезики міського, зокрема поетичного тексту. Сюжетно-тематичний діапазон поетичного міського тексту української літератури надзвичайно широкий та різноманітний й потребує комплексного філологічного дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До перших спроб літературно-критичних реценсій теми міста в українському літературознавстві відносимо розвідки О. Білецького, С. Єфремова, М. Зерова та ін. Серед сучасних літературознавчих розвідок, присвячених темі міста, на пріоритетну увагу заслуговують дослідження Г. Грабовича («Мітологізації Львова: відлуння присутності та відсутності»), Ю. Коваліва («Українська поезія першої половини ХХ ст.»), С. Андрусів («Модус національної ідентичності. Львівський текст 30-х рр. ХХ ст.»), Т. Гундорової («Київ як топос: міфологічна парадигма») та ін. Разом з тим, слід констатувати, що міська тематика в працях українських літературознавців не досліджена достатньо повно й систематично. Відтак, багато її аспектів потребують подальшого, більш поглибленого вивчення та деталізації. В цьому й вбачаємо **актуальність** нашого дослідження, **мета** якого полягає у характеристиці та систематизації тематичних пріоритетів української урбаністичної лірики кінця ХІХ – початку ХХ століть. **Завданнями** нашої розвідки є характеристика сукупності основних семантичних моделей міського поетичного дискурсу української урбаністичної лірики кінця ХІХ – початку ХХ століть, його проблематики, поезики, специфіки жанро-стильової організації.

Вклад матеріалу. Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. ознаменував новий етап розвитку української урбаністичної лірики, яка, фактично, саме в цей час, як і в більшості країн Європи, остаточно стверджується як окремий і повноправний тематичний феномен сучасної поезії. Художню специфіку цього хронологічного етапу розвитку вітчизняної поезії визначає взаємодія і боротьба двох різноспрямованих художніх тенденцій – народницької, що продовжувала реалістичні традиції літератури ХІХ ст., і модерністської, що заклала нові, суголосні тенденціям загальноєвропейського літературного розвитку художні традиції та канони. Серед інших тем, до яких зверталися вітчизняні митці, – тема міста, його художнього

осмислення займала важливе місце у поетів як реалістичного, так і модерністського напрямків.

Реалістичні традиції міської лірики цього часу продовжували поезії І. Франка, П. Грабовського, Олени Пчілки, В. Самійленка, М. Старицького, І. Гушалеви́ча, М. Кононенка. Модерністська урбаністична лірика періоду кінця XIX – початку XX ст. репрезентована творчістю Лесі Українки, О. Маковея, М. Вороного, В. Еллана-Блакитного, П. Карманського, Олександра Олесь, М. Рильського, Г. Чупринки, С. Черкасенка та М. Семенка.

У площині міської лірики, що тяжіла до реалістичної поезії, в цілому домінує традиційна для даного напрямку суспільно-історична та соціальна проблематика, пов'язана з мотивами протесту проти національного гноблення України, її пригнобленого становища в складі Російської імперії, критика нещадної експлуатації та визиску, що супроводжували життя мешканців міста, які належали до найнижчих його соціальних прошарків. Образ капіталістичного міста привертає увагу поетів-реалістів насамперед у розрізі життєвої долі його пригнобленого люду, тяжких економічних та суспільних умов, у яких змушені проживати знедолені мешканці міста.

В силу специфічного характеру українського модернізму, який, особливо на початкових етапах свого розвитку, тематично був зорієнтований на коло тем, близьке й для народницької літератури, не уникала національно-патріотичних та соціально-критичних мотивів й модерністська урбаністична лірика. Міські образи, що навіюють роздуми національно-патріотичного звучання, постають із творів Лесі Українки («Подорож до моря», «Бахчисарай»), О. Маковея («Подорож до Києва», «На Лисій горі»), П. Карманського («Під дубом Т. Тасса», «Над морем», «Римська елегія»), А. Кримського («В Трапезунді»). Хвилі революційних заворушень, що охопили Російську імперію та її великі міста на початку XX століття, у багатьох українських поетів отримують схвальний відгук, підкріплений утопічними надіями на близьку «сподівану волю» (П. Карманський «Зазивний маніфест», В. Еллан-Блакитний «Маніфестація», Олександр Олесь «З гарячих вулиць, залитих кров'ю...»):

*Нехай проклятий Вавілон
Несе на нас ярмо, кормигу, –
Впаде довічний наш полон,
Розіб'єм вицент неволі кригу!
Ганьбу московської труни
Колись скрашали тільки мрії, –
Тепер ми вільні сини
І не підхилим більше вії [1, с. 136].*

Непривабливі соціальні аспекти життя капіталістичного міста, цього «лютого, стогінного звіра» (М. Вороний) також складають один з основних тематичних пріоритетів модерністської урбаністичної лірики (Леся Українка «Дим», Олександр Олесь «У містах блищать будинки...», С. Черкасенко, цикл «В царстві праці», Г. Чупринка «Жертви буднів»). Водночас соціально зорієнтований образ міста в ліриці поетів-модерністів художньо ускладнюється, доповнюється флером романтичності та утаємниченості, інтерпретується через складну систему символів, які, зрештою, переакцентують увагу із зовнішніх, опосередкованих атрибутів міста (соціальних, суспільно-політичних) на характеристику його самого, спробу усвідомлення його ества, його не лише соціальної, але й глибинної, метафізичної суті. В творах поетів-модерністів

змінюється, власне, й сама усталена в народницько-реалістичній літературі оцінна парадигма, в межах якої місто сприймалося майже виключно через протиставлення селу, природності його життя, моральним чеснотам його мешканців. Натомість у межах модерністської оцінної парадигми місто включається в систему більш складних і різноспрямованих опозицій (місто – село, місто – природа, місто – цивілізація, місто – суспільство, місто – нація, місто – людина і т.д.), кінцева мета яких полягає не в тому, щоб у художньо перекоплив формі засвідчити деструктивну роль міста в житті людини, а у спробі усвідомити місто як такий складний феномен суспільно-історичного розвитку цивілізації, який, попри наявні негативні аспекти свого впливу на свідомість людини, виступає й як закономірний етап формування та розвитку людської цивілізації, важливий чинник самоусвідомлення людської особистості, її матеріальних, моральних, духовних прагнень та потреб. Саме зі зміною такої оцінної парадигми, зокрема пов'язаний й той факт, що умовно-есхатологічна оцінна модель сприйняття міста в реалістично-народницькій поезії в модерністській урбаністичній ліриці найчастіше поступається місцем амбівалентній оцінній моделі. Саме такий образ міста-звіра, жажливого і прекрасного одночасно, одним із перших в українській урбаністичній ліриці створює М. Вороний:

*І знов живе, лютує звір
Стотисячоголовий!
Його життя – кип'ячий вир,
Жахливий і чудовий...
В ньому і поклики грізні,
І журні антифони.
Музика, танці і пісні,
Стогнання і прокльони... [2, с. 33].*

Створюючи образ міста, М. Вороний орієнтувався на здобутки західноєвропейської урбаністичної лірики, і хоча кількісно не надто збагатив вітчизняну міську лірику, в якісному відношенні заслужив право вважатися засновником модерністської урбаністичної лірики і одним із найбільш яскравих її творців.

Вводячи у вітчизняну поезію урбаністичні мотиви, поети-модерністи суттєво розширюють і коло її проблематики. Поряд із традиційною для реалістів соціальною та національно-патріотичною проблематикою в міській ліриці модерністів кінця XIX – початку XX ст. спостерігаємо й численні звернення до культурологічної (І. Франко «Українсько-руська студентська мандрівка 1884 року», Леся Українка «Подорож до моря», П. Карманський «В Гетсимані»), екзистенційної (Олена Пчілка «Волинські спогади», Леся Українка «...Так прожила я цілу довгу зиму», М. Вороний «Намисто», П. Карманський «В Римі», «Сніг в Римі», «На Капітолю», Олександр Олесь «Прощай, як мертве місто спить...», «В кафе, наповненім юрбою», «Ах, як любив я в кірху Стефана...», «Сьогодні на Рингу, в вітрині...», М. Семенко «Запитання», «Асфальт», «Улиця»), метафізичної (П. Карманський «Горить...», М. Вороний «Звір») проблематики.

Про поступове посилення інтересу з боку українських митців до міської тематики, її сюжетів та образів красномовно свідчать й інші факти. Наприклад, якщо початково звернення до теми міста, прикметних ознак міського топосу в творах більшості представників як реалістично-народницького, так і модерністського напрямів у цілому були поодинокими

та фрагментарними, то на рубежі віків з'являються поети, які звертаються до цієї теми вже систематично. Про це, зокрема свідчить поява перших поетичних циклів, у яких твори міської лірики згруповані їх авторами за тематичною ознакою. Хронологічно першим з'явився поетичний цикл О. Маковей «Подорож до Києва» (1897), який складався із 10 творів, навіяних враженнями, що їх отримав поет під час таємної (під чужим паспортом) мандрівки до Києва з метою налагодження зв'язків між українською творчою інтелігенцією, яка була на той час розділена кордонами двох імперій – Австро-Угорської та Російської. Київська тематика, що прозвучала в назві циклу, втім, не отримує виразного урбаністичного спрямування: поета передусім цікавить суспільно-історичний та соціально-політичний зріз столичного міста.

Аналогічну тематику, в якій домінують різкі соціально-критичні мотиви, розгортає й хронологічно другий у часі міський поетичний цикл «В царстві праці» (1906), що належить С. Черкасенку, але вже з початку 10-х років ХХ ст. один за одним з'являється ціла низка поетичних циклів – М. Вороного «Співи старого міста» (1912), С. Черкасенка «Усміх міста» (1913), «Діти міста» (1913), «Місто» (1920), в яких міська тематика, оформлена засобами модерністської поезії, розгортається в доволі деталізованих картинах життя капіталістичного міста з його чітко окресленими предметними деталями, фрагментами міської забудови та їх внутрішнього інтер'єру.

Образ міста в реалістичній ліриці практично позбавлений ознак предметної окресленості і дається взнаки не як візуально деталізована картина, а швидше, як сукупність певних чинників суспільно-історичного, соціального, морального порядку, які активно (і в більшості випадків негативним чином) впливають на людську особистість, умови її проживання та праці. З усіх ймовірних різновидів міського топосу (власне урбаністичний, індустріальний, архітектурний, пейзажний, історіософський) реалістична лірика достатньо активно використовує лише елементи двох останніх: пейзажного (Олена Пчілка «Волинські спогади»), І. Франко «Українсько-руська студентська мандрівка 1884 року», І. Гушалевич «Дума над Галичем», М. Кононенко «Батуринські руїни») та історіософського (І. Франко «Українсько-руська студентська мандрівка 1884 року», М. Кононенко «Батуринські руїни»), фактично, за деякими винятками, ігноруючи власне урбаністичну складову, яка виявлена в цих творах лише опосередковано, загальною вказівкою на місце або обставини дії. На протигагу канонам реалістичної тематики та поезії, в творах поетів-модерністів образ міста поступово набуває реальних прикметних ознак, деталізується через сукупність численних предметних реалій, що, зрештою, створюють панорамну і довершену картину міського життя.

Власне урбаністичний міський топос у реалістичній і, в першу чергу, модерністській поезії рубежу століть вже представлений численними предметними реаліями міста, серед яких домінують образи **вулиць і вуличного натовпу** (П. Грабовський «Робітникові», Леся Українка «Подорож до моря», С. Черкасенко «Бліди янголи», «Кертнерштрассе», Г. Чупринка «Жертви буднів», М. Семенко «Етюд», «Улиця», «Улиці», Місто», «Містична магістраль», «Замішання в місті»), **будівель** (М. Старицький «Місто спить, мглою густо повіті...», Олександр Олесь «У містах блищать будинки...», «Будинки»), **машин та виробництва** (В. Самійленко «Рука в колесі», «Вуличний хлопець», С. Черкасенко «В царстві праці»), **засобів транспорту**, зокрема

потягу (Леся Українка «Подорож до моря», М. Семенко «Кондуктор», «З потягу», «На пероні»), **автомобіля** (М. Семенко «Запитання», «Місто», «Місто літом»), **трамвая** (М. Семенко «Вагоновод»), **літака** (М. Семенко «Авіатор»), а також змальовуються такі міські реалії, як **ліхтар** (В. Самійленко «Ліхтар»), **газета** (О. Маковей із збірки «Подорож до Києва», М. Семенко «Газетяр»), **магазин** (Олександр Олесь «Сьогодні на Рингу, в вітрині...»), **кав'ярні** (Олександр Олесь «В кафе, наповненім юрбою...», «Пратер! Пратер! Сон дитячий...», М. Семенко «Кафе», «Білі столики», «В кафе»), **сад** (М. Семенко «Міський сад»), **зоопарк** (Олександр Олесь «Весна, Шенбрун і липові алеї...»), **міський парк розваг** (Олександр Олесь «Пратер! Пратер! Сон дитячий...»), **цирк** (М. Семенко «Цирк»), **кінотеатр** (М. Семенко «Кіно»), **вар'єте** (С. Черкасенко «У вар'єте»), **аптека** (М. Семенко «Роберт»). Крім власне об'єктів міської забудови та транспортної інфраструктури поети-модерністи активно вводять у свої твори й окремі предметні атрибути міста, такі як асфальт, метал, каміння, скло, дим, електрика (М. Вороний «Звір», М. Рильський «Крізь арку сонце червоніє», М. Семенко «Асфальт», «Місто», «Димар», «Міркування», «Дим і грюк»):

У модерністській поезії рубежа століть спостерігаємо й перші спроби зображення елементів архітектурного (П. Карманський «В Римі», Олександр Олесь «Ах, як любив я кірху Стефана...») та індустріального (М. Семенко «Поема майбутнього») топосу.

Суттєво розширюється в модерністській ліриці й сама поетична географія міст та країн, в яких вони розташовані. Якщо в реалістичній поезії міський елемент пов'язаний переважно з українським міським текстом, за винятком окремих творів, то поети-модерністи, не оминаючи, звісно, вітчизняну міську географію, більш активно засвоюють і вводять в урбаністичну лірику зарубіжний міський текст: єгипетський (Леся Українка «Весна в Єгипті», «Сон»), італійський (П. Карманський «Під дубом Т. Тасса», «Римська елегія», «В Римі», «Сніг в Римі», Леся Українка «Дим»), турецький (А. Кримський «В Трапезунді», «Українське кладовище в Туреччині»), французький (Олександр Олесь «Шаліє надія. Париж великий...», «Париж»), австрійський (Олександр Олесь «В кафе, наповненім юрбою...», «Ах, як любив я в кірху Стефана...»).

Просторова модель міста в ранній модерністській поезії найчастіше виокремлюється в геополітичних координатах, коли те або те закордонне місто чи країна зіставляються з українським, або ж історичне минуле міста протиставляється гнітючим соціально-політичним реаліям його сучасного становища. Перші спроби деталізації внутрішньої просторової моделі міста також належать поетам-модерністам, і чи не найпершим художнім досвідом такого узагальнення є невеличка картинка міського життя у поезії Лесі Українки «...Так прожила я цілу довгу зиму...»:

*...стіни чотири тісно оточили
Мене навколо: се ж увесь мій світ.
Там, за вікном, я чую світ інакший
Шумить-гуде, веде свою розмову.
І гуркіт позовів, і людські голоси,
Дзвінки трамваїв, гомін паровозів
Зливаються в одну тремтячу ноту.
Мов тремоло великої оркестри.
І день і ніч гуде ота музика.
Який шумливий світ там за вікном!... [3, с. 244].*

Яскраві розгорнуті образи з предметною деталізацією внутрішнього простору міста в подальший період рубежу XIX–XX століття створюють С. Черкасенко («З балкону») та М. Семенко («Прожекторний промінь», «Місто», «Interieur», «Дим і грюк», «Заміщення в місті», «Поклик віків»).

Поети-модерністи, зазвичай, сприймають місто візуально, відтворюючи його реалії за допомогою зорових образів, утім, вже з кінця століття в українській урбаністичній ліриці з'являються твори, в яких візуальний (тобто найбільш традиційний і усталений) образ міста поступається іншим формам його образної інтерпретації, зокрема через слухові (В. Еллан-Блакитний «Маніфестація», П. Карманський «В Римі», «Горить...») та кінетичні (М. Семенко «Місто», «Вірш», «Заміщення в місті») образи, тобто такі чуттєві враження, які були пов'язані насамперед із інтенсифікацією власне урбанізаційних та техногенних процесів діяльності міста, поживленням темпів життя, зростанням кількості міського населення, чисельності об'єктів будівництва та виробництва, рухом транспорту.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Аналіз тематичного спектру української урбаністичної лірики кінця XIX – початку XX ст. засвідчує достатньо широкий діапазон її художніх пріоритетів, пов'язаних із остаточним ствердженням в тогочасній поезії міської тематики, диференціації стратегій і її розвитку в традиційній, реалістичній та новій, модерністській поезії, суттєве розширення в межах останньої концептуальної парадигми предметних зацікавлень та авторських оцінних рецепцій урбаністичних реалій й їхнього ціннісного значення для життя й діяльності сучасного їм суспільства. Перспективи наступних розвідок вбачаємо у подальшому дослідженні основних етапів історичного розвитку української урбаністичної лірики.

Література:

1. Черкасенко С. Ф. Твори: В 2 т. Київ: Дніпро, 1991. Т. 1: Поезія. Драматичні твори. 891 с.
2. Вороний М. К. Поезії. Переклади. Критика. Публіцистика. Київ: Наукова думка, 1996. 704 с.
3. Українка Леся Зібрання творів у 12-ти т. Київ: Наукова думка, 1975. Т.1. Поезії. 447 с.

Nazarets V. Thematic priorities of Ukrainian urban lyrics of the end of the 19th and the beginning of the 20th centuries

Summary. The purpose of the article is to analyze and systematize the thematic priorities of Ukrainian urban lyrics of the late 19th and the beginning of the 20th centuries.

Historical and literary, historical and cultural, comparative, typological, as well as general scientific methods (synthesis,

generalization, systematization, etc.) are the theoretical and methodological basis of the research.

The object of the research is the lyrical works of Ukrainian poets, in the semantics of which the thematic connection with the urban artistic issues is most consistently and vividly evidenced, in particular P. Hrabovskyi, V. Samiilenko, M. Starytskyi, Lesia Ukrainka, P. Karmanskyi, Oleksandr Oles, M. Voronoi, H. Chuprynka, S. Cherkasenko, M. Semenko and others.

The subject of the study is the thematic priorities of the artistic evolution of the discourse of the city in Ukrainian poetry of the late 19th and the beginning of the 20th centuries, revealed in the works of its representatives and evidenced in the plane of ideological and thematic issues, genre-stylistic principles of the artistic organization of the urban poetic discourse, specific techniques of its poetics.

The scientific novelty of the obtained results is in the fact that the study characterizes a set of main semantic models of the image of the city discourse in Ukrainian urban lyrics of the late 19th and the beginning 20th of the centuries.

As a result of the conducted research, it was established that:

1) in the period of the end of the 19th – the beginning of the 20th century the theme of the city is finally confirmed in Ukrainian lyrics as a separate and full thematic phenomenon of modern poetry.

2) Unlike realistic lyrics, in which the urban theme is connected with traditional motives of protest against the social and national oppression of Ukraine oppressed by the Russian Empire, within the modernist urban paradigm, the theme of the city is considered in the context of more complex and multi-directional thematic oppositions (city – village, city – nature, city – civilization, city – society, city – nation, city – person, etc.).

3) In the works of modernist poets, the urban problems are significantly expanded. Along with the social, national and patriotic issues traditional for realists in the urban lyrics of the modernists of the late 19th and the beginning of the 20th centuries. We also observe numerous appeals to cultural, existential, and metaphysical issues. Among the subject realities of urban poetry of the late 19th and the beginning of the 20th centuries. Images of streets and street crowds, city buildings, means of transport, in particular a train, tram, plane, dominate, and such urban realities as a lantern, a shop, a coffee shop, a garden, a zoo, a city amusement park, a circus, a cinema, a variety show, pharmacy, etc. In addition to the actual objects of urban development and transport infrastructure, modernist poets actively introduce individual attributes of the city into their works, such as asphalt, metal, stones, glass, smoke, electricity, etc.

Key words: urban lyrics, urban themes, urban topos, image of the city.